

Бокатенко І.А.

аспірантка кафедри української мови
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені В.Винниченка

ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ УМОВНИХ КОНСТРУКЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Специфіка стосунків між учасниками мовного спілкування та способи їх мовного втілення активно вивчаються сьогодні як у лінгвістиці, де з'явилися нові дослідження граматичних, семантичних, прагматичних чи типологічних особливостей імперативних конструкцій та правил їх функціонування в мовленні; так і у філософії, логіці, етиці, правознавстві, соціології, у дослідженнях штучного інтелекту. У мовознавстві дискусійним залишається питання самого статусу умовних конструкцій, граматичних одиниць, які належать до них, додаткових аргументів потребують також факти транспозиційного варіювання кондиційних значень, пов'язаних з граматичною парадигмою тощо.

У науковій літературі поняття «умови» певною мірою ототожнюється з граматичною категорією способу дієслова, яка є однією з найскладніших і малодосліджених в українському мовознавстві й вивчення якої належить до актуальних завдань граматики, оскільки стосується фундаментальних теоретичних проблем української мови.

Умовні конструкції здавна привертали увагу мовознавців як своєрідне явище в системі синтаксису. Спорадично розглядалися пропоновані конструкції у загальних дискурсах, колективних розвідках, авторських монографічних дослідженнях, у центрі уваги яких перебувало дієслово, як лексико-граматична категорія мови. Серед учених, які досліджували умовність, можна назвати: В.М. Русанівського, В.В.Бабайцеву, В.В.Виноградова, І.Р.Вихованця, К.Г.Городенську, А.П.Грищенко, Н.В.Гуйванюк, П.С.Дудик, С.Я.Єрмоленко, А.П.Загнітко, Н.Л.Іваницьку, І.К. Кучеренко, О.П.Леканта, О.С.Мельничука, М.В.Мірченка, М.Я.Плющ, М.І.Степаненко, Н.Ю.Шведову, К.Ф.Шульжука, але їхні результати стосуються переважно поняття, розвитку та становлення форм умовності складнопідрядних речень, а функціонально-семантичні особливості кондиктива залишаються поза увагою. У науковому доробку О.В. Завгородньої, А.О. Малявіна Н.П. Руденко та ін., результати досліджень яких були опубліковані останнім часом, на перший план виходить проблема структурно-семантичної організації складнопідрядних умовних речень на сучасному етапі розвитку української мови, тоді як формально-граматична організація наданих структур залишається поза межами згаданих праць. Раніше нами зверталась увага до структурно-семантичної організації складнопідрядних умовних речень [2, 3, 4, 5], тоді як формально-граматична організація пропонованих конструкцій стала предметом пропонованої статті.

Мета пропонованої розвідки полягає у комплексному дослідженні формально-граматичних характеристик умовних конструкцій: виявленні закономірностей їх функціонування, визначенні засобів і способів передачі ними

кондиційних значень та з'ясуванні специфіки формальних і значеннєвих показників умовності в прозі сучасної української мови.

Для реалізації цієї мети необхідно розв'язати наступні **завдання**:

- встановити формально-граматичні параметри стратифікації умовних складнопідрядних конструкцій;
- визначити класифікаційні ознаки синтаксичних конструкцій із значенням кондиційності, на формально-граматичному рівні;
- з'ясувати специфіку вираження засобів кондиційного значення сучасної української мови та їх мовних маркерів.

Так, А.П. Ярещенко зауважує, що формальною сферою вираження умови до виконання дії є умовних способів – кондиктив, який відрізняється від інших способів спеціальним модальним значенням, емоційно-спонукальною насиченістю, експресією, інтонаційним оформленням, своєрідністю формоутворення та структури [27], типу: ***Якби** не йшли проливні дощі, урожай картоплі був би кращим*. Це речення є складнопідрядним з підрядним обставинним умови. Власне підрядна умовна частина вводиться сполучником умови **якби**. Через це й складається враження умовності дієслівної дії. Утім дієслово в першому реченні вжито в минулому часі дійсного способу. Натомість у другій частині, справді, використано умовний спосіб дієслова **бути** – **був би**.

Зазначимо, що умовний спосіб дієслів в українській мові твориться від форм минулого часу дійсного способу додаванням часток **б, би**.

Академік В.М. Русанівський семантичну роль кондиційної категорії способу в українській мові справедливо вбачає саме у протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним (не дійсний спосіб). Ірреальні дії, на його думку, «обов'язково пов'язані з оцінкою ситуації, в якій вони протікають, і передають одночасно побажання чи наказ, вказують на сумнів особи-мовця щодо їх виконання і под. Тобто, всі ірреальні дії в структурі складних кондиційних утворень, пов'язані з оцінкою характеру зв'язку дії з діючою особою або предметом: *ти пішов би і зробив би* (умова), *коли б ти пішов, то зробив би* (вказівка на умову, за якої може бути виконана одна з дій) [26].

Питання щодо сутності кондиційного значення у слов'янських мовах і його семантичні різновиди органічно пов'язуються з питанням засобів вираження цього значення в мові. Кожне значення відповідного вислову реалізується за допомогою різних засобів вираження.

Як показують мовознавчі дослідження, на перетині лексичного й граматичного виникають найбільш специфічні й найбільш диференційовані відтінки мовних значень. Які знаходять свою кваліфікацію на структурно-семантичному рівні [6, 9, 10, 14, 21, 17, 8], тоді як на формальному рівні апелюємо до засобів вираження кондиційного значення сучасної української мови, що характеризуються за такими мовними маркерами:

1. Морфологічним. До морфологічних засобів вираження умовності належать аналітичні форми умовного способу, які утворюються поєднанням дієслова у формі, співвіднесений з минулим часом, і частки **би** (**б**), напр.: ***Якби** я був живописцем, **намалював би** оті калинові щоки* (О.Гончар) [24, с. 421], *Здається, **якби** мене **опреділив був** покійний папінька на громадянську, то **вийшов би** перший чиновник!*

(І. Карпенко-Карий), *Якби не в моїй хаті, ей, наплював би Гервасієві у самісіньку тику за його хлопські речі...* (І. Карпенко-Карий), *Та якби її воля, якби можливо – свого здоров'я вточила б хоч теж ними багата, небо прихилила б, тільки одужуй, Сергію, живи...* (М. Олійник), *І вони були б так вчепилися у випнуті сухожилля, коли б не лікар* (М. Олійник). *Так він працював до самого вечора і мав би себе кінець-кінцем дуже зле, коли б раптом старшина не гукнув: Шабаши! Кінець! Купатися, хлопці!* (І. Сенченко). Такі мовознавці як: Грищенко А.П., Слинько І.І., Плющ М.Я., Гуйванюк Н.В., Кучеренко І.К. полемізуючи щодо основних рівнів функціонування й реалізації умовних складних структур на формально-граматичному рівні сходяться на виокремленні двох видів розглядуваних утворень: 1) кондиційні складнопідрядні речення, які в граматичному контексті містять повідомлення про умову необхідну для реалізації дії або стану ; 2) складні умовні структури, де умовна граматична форма вжита незалежно *Відпросився б ти у командира, прийшов би до мене на часину* (О.Гончар).

Синтаксичним. Як відомо, формально-граматичну структуру речення становлять синтаксичні зв'язки й виділювані на їх основі члени речення. Речення, як основна синтаксична одиниця тісно пов'язана з мінімальними семантико-синтаксичними елементами – синтаксемами, що виокремлюються на основі семантико-синтаксичних відношень і характеризуються зовнішнім спрямуванням на відображення стосунків між предметами і явищами об'єктивної дійсності. Синтаксеми, як мінімальні одиниці, обов'язково передбачають входження в більшу одиницю, якою є речення. Тому надзвичайно важливим і актуальним нині є питання взаємозв'язку порівняльних синтаксем і підрядних порівняльних речень і з погляду формально-граматичної, і семантико-синтаксичної структури речень, з'ясування дериваційних перетворень у системі умовних одиниць як результату синтаксичної деривації, транспозиції кондиційних форм тощо.

До синтаксичних засобів розрізнення складнопідрядних кондиційних утворень належать: порядок слів і способи та засоби вираження головних членів речення. У розглядуваних конструкціях натрапляємо переважно на прямий порядок слів, що кваліфікується як домінуючий щодо складних умовних підрядних утворень, тобто присудок (OV) виражений дієсловом умовного способу розташований у постпозиції (дієслівна фраза), а підмет (NP) виражений модифікуючим елементом (іменника, займенника) у препозиції (іменної фрази), напр.: *Якщо десятника ворог візьме в полон, а підлеглі не визволять його, тоді всіх їх теж очікує смерть!* (О. Довженко), *А решту піхоти порозставляли з рушницями понад багном, щоб стріляли, якщо хто виткнеться з лісу* (П.Куліш), *Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх?* (М.Стельмах), однак спостерігаємо на матеріалі сучасної української прози непрямої (зворотній, інверсійний) порядок слів [23], напр.: *Звичайно, якби вас розшукувала військова влад, то все було б інакше* (П. Загребельний), *Думаю, якби знав гер Міхельсон, що в мене такий ад'юнкт, уже знайшов би він нагоду забрати до свого штабу...* (Л. Боріс). Крім того, особливу морфологічну функцію виконують співвідносні слова-частки (вказівний з походження займенник **то** і займенниковий прислівник **так**, що втратили свою первісну семантику і колишню функцію окремого члена речення) [10, с. 41]; інші – це повнозначні слова або сполучення слів, які тією чи іншою мірою зберігають свій колишній зміст, через що

формально виконують роль члена речення – обставини умови. Складнопідрядне умовне речення із сполучним елементом «**як**», у складі корелята **як... то** виступає виразником семантико-синтаксичних відношень, та поєднує підрядним зв'язком дві предикативні частини складнопідрядного речення ... *ім як не дадуть відповіді польською мовою, то зрозуміють...* (О. Ткаченко) [7, 16]. Найтиповішими синтаксичними засобами їх вираження виступають: а) конструкції з маркерами **якби... то, якби** *Він би ще стояв і дивився, якби раптом одна з дівчат, вийшовши з кола, не наблизилась* (Л.Бріс); б) складні умовні структури з маркерами **коли б, коли б... то** *Як би зраділа зараз мати, коли б могла почути ці голоси, такі ж як і влюбому їй Переяславі, побачити цю жінку в старих кирзових чоботах, що пропонує всім свої «огірочки»!*.. (Б. Антонечко-Давидович); в) складні підрядні утворення з маркерами **аби** *Бог єдиний для всіх народів, і приймає він молитви з різних храмів і різними мовами, аби тільки вони були щирими, аби тільки до них не диткнувся бруд користоловства* (Р. Іванчук); г) кондиційні конструкції з маркерами **якщо, якщо ... то** *Зателефонуй мені, якщо тобі набридне самотність* (О. Черногуз); д) інколи натрапляємо й на складнопідрядні речення з маркерами **раз А коли вже є хто раз надворним радником, тоді й до міністра судівництва недалеко** (О. Кобилянська)

В обстоюванні граматичності складних складнопідрядних умовних речень розчленованої структури речень слушну думку висловив С.І.Дорошенко. Вона зводиться до твердження, що саме сполучники надають граматичності [13]. Сполучникове поєднання частин становить такий спосіб формально-синтаксичної пов'язаності компонентів, при якому організація всієї синтаксичної структури спирається на сполучники й сполучні слова, як на граматизовані елементи (порядок розташування складників, вищо-часова, часово-способова і способово-модальна співвідносність присудків предикативних частин, морфолого-лексичні елементи, порядок слів у компонентах, інтонація), які виконують важливі конструктивні функції в граматичному оформленні складних речень. Ці елементи функціонують як супровідні головним показникам граматичної пов'язаності компонентів – сполучникам і сполучним словам. Відіграють вирішальну роль у формуванні відношень предикативних частин. Як показали подальші дослідження, в окремих видах кондиційних складних речень було виявлено різноманітні граматичні зв'язки, що спонукає до ретельного вивчення кожного різновиду та кваліфікації на формально-граматичні види. На думку мовознавця М.Я. Плющ, за засобами вираження головних членів реченні серед складнопідрядних речень з підрядними умовними розрізняють: 1) складні утворення з реальною умовою, в яких підрядні частини приєднуються за допомогою сполучників **якщо, коли, як, зрідка – раз**, напр.: *Як не буде птахів, то й людське серце стане черствим* (М. Старицький); 2) кондиційні складні структури з ірреальною, з можливою або припустимою умовою, в яких для поєднання предикативних частин використовуються сполучники **коли б, якби**, зрідка – **аби** *Пам'ять могла б убити нас, коли б не мала рятівної властивості забувати* (Леся Українка) [25, с. 383].

Морфолого-синтаксичним. Морфолого-синтаксичні засоби вираження імперативності поєднують морфологічні й синтаксичні маркери кондиційної конструкції, що реалізуються в прозі за допомогою дієслова та дієслівних форм на рівні головної та залежної умовних актант складного утворення *Можливо, якби*

знав, **зробив би** все, щоб у ад'юнкта не лишилося часу не тільки для писання, але й для короткого відпочинку (Л. Бріс), *І тютюн уже не зацвіте для мене поповими ризами, і не злякає мене страшний божий суд, якщо вже не злякав людський* (О. Довженко), **Якщо** вони не зложатся щасливо, **так** не важко буде сказати Меншикову й переконати царя, що залишилися ті, які не співчували Мазепиній зраді і в його переправі через Десну (Б. Лепкий).

Інтонаційним. Зважаючи на те, що ряд мовознавців (О.М. Пешковський, В.В. Виноградов, А.Н. Вежбицька, І.Р. Вихованець, А.Й. Багмут та ін.) є прихильниками того, що кондиційна інтонація може перетворити будь-який вислів в умову, можна стверджувати, що на сучасному етапі розвитку української мови у прозовому мовленні обов'язковим елементом спонукальних речень є особлива кондиційна інтонація, яка відіграє важливу роль є в розглянутих конструкціях української мови.

За своїми формально-граматичними характеристиками складнопідрядні умовні конструкції є результатом чіткого розмежування неголовних формально-граматичних компонентів за ознакою їхньої залежності від речення (детермінанти) і від слова (умовні компоненти).

Отже, формально-граматичним ядром вираження умовності в українській мові виступають способові категоріальні ознаки, за якими основне значення кондиційності реалізувалося за допомогою системи аналітичних форм, що сформувавши дієслівну парадигму умовного способу. Основою умовної парадигми є аналітичні форми 3-ої особи однини й множини, що пояснюється функціональною специфікою вказаних форм, адже саме вони передають безпосередню умову. Так, аналітичні форми умовного способу, за допомогою яких виражається значення кондиційності в конструкціях української прози, утворюються за допомогою часток: **б, би.**

Аналіз засобів і способів вираження імперативних значень у прозі виявляє закономірності формування й реалізації ядерних та периферійних моделей у різних жанрах і стилях, зокрема аналітичні форми умови, фіксуючись у складних конструкціях, виявляють себе по-різному як з якісного, так і з кількісного боку: в аналізованій діловій документації основним засобом вираження імперативності є інфінітивні та перформативні конструкції, тоді як у драматичних творах та полемічній літературі переважають форми теперішнього і майбутнього часів, умовний спосіб та конструкції з недієслівними формами.

Література

1. Багмут І.В. Лексико-семантичне поле звуконайменувань у сучасній українській літературній мові (склад, структура, парадигматика): дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ірина Віталіївна Багмут / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2007. – 236 с.

2. Бокатенко І.А. Особливості структури та семантики складнопідрядних речень умовно-каузального типу / І.А. Бокатенко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Симферополь, 2009. – Серия : Филология социальные коммуникации. – Т. 22(61). – № 2. – С. 37-40

3. Бокатенко І.А. Структурні та семантичні особливості складнопідрядних умовних речень. Наукові записки. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – Вип. 80. – С. 16 – 24
4. Бокатенко І.А. Структурні та семантичні особливості складнопідрядних умовних речень / І.А. Бокатенко // Наукові записки (мовознавство). – Кіровоград, 2008. – Серія : Філологічні науки. – Вип. 80. – С. 16-24
5. Бокатенко І.А. Структурно-семантичні особливості складнопідрядних речень напівреальної умови / І.А. Бокатенко // Наукові записки (мовознавство). – Кіровоград, 2009. – Серія : Філологічні науки. – Вип. 81 (2). – С. 46-48
6. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови / І.Р. Вихованець (ред.), К.Г. Городенська. – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2004. – 398 с. – (Академічна граматики української мови)
7. Вихростюк М.І. Критерії розмежування підрядних часу і умовних із сполучником як. // Научный ежегодник Черновицкого университета. – Чернівці, 1960. – С.197 – 199.
8. Галена Н.П. Семантико-синтаксическая структура предложений гипотетической модальности в современном украинском языке: дис. ... канд. філол. наук / Киев. гос. ун-т. – К., 1990. – 212 с.
9. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык: Синтаксис / Александр Николаевич Гвоздев. – М. : Просвещение, 1973. – 350 с.
10. Голоюх В.І. Невласне-умовні конструкції у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1976. – №3. – С.32 – 42.
11. Гуйванюк Н.В. Семантична структура тексту / Гуйванюк Н.В., Гнатчук О.С., Нечипорук М.В. : Навч.-метод. посіб. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2000. – 132 с.
12. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
13. Дорошенко Сергій Іванович, Захарчук Андрій Савович, Басенко Ганна Тимофіївна, Лащенко Наталія Олексіївна. Українська мова професійного спілкування: Навч. посіб. для студ. ВНЗ. – Суми : Довкілля, 2007. – 281с.
14. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії / Загнітко Анатолій Павлович. Донецький національний ун-т. – 2-ге вид., випр. і доп. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219 с.
15. Кубик Мирослав. Условные конструкции и система сложного предложения. – Прага, 1967. – 229 с.
16. Кучеренка І.К. Формально-граматична природа порівняльних конструкцій : монографія / Ілля Корнійович Кучеренко. – К., 1959. – 256 с.
17. Малявін А.О. Категорія умови: функціонально-когнітивний аспект: Автореф. дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. — 20 с.
18. Мірченко М.В. Синтаксичні категорії речення: Дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01 / Волинськ. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2002. – 432 с.
19. Руденко Н.П. Семантико-синтаксична природа поля умовності в сучасній українській літературній мові: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Наталія Петрівна Руденко . – К. : НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні, 2002. – 209 с.

20. Русская грамматика. В 2-х т. – т.2 : Синтаксис.– Academia Praha, 1979. – 989 с.
21. Семенюченко М.Л. Розмежування часових і умовних підрядних речень // Укр. мова та літ в шк. – 1973. – №2. – С. 34–37
22. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української літературної мови. Проблемні питання / І.І. Слинько. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
23. Становлення складнопідрядного речення в давньогерманських мовах (IV - XIII ст.) Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.04 / І.Р. Буніятова; Київ. нац. лінгв. ун-т. — К., 2004. — 32 с., 12 с.
24. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – 2-ге вид., перерб. і допов. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
25. Сучасна українська літературна мова : підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. – 2-ге вид., прероб. і допов. – К.: Вища шк., 2000. – 430 с.
26. Українська мова: енциклопедія / [голова ред. кол. В.М. Русанівський]. – 3-тє вид., зі змінами і доп.. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. – 856 с.
27. Українська мова: Енциклопедія / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні ; Інститут української мови / В.М. Русанівський (голова ред.кол.). — 2.вид., випр. і доп. — К. : Видавництво "Українська енциклопедія" ім.М.П.Бажана, 2004. — 824 с.
28. Ярещенко Артур Петрович. Форсований курс української мови: Навч. посіб. –Х. : Вид. група "РА-Каравела", 2000. – 94 с.

АННОТАЦІЯ

Стаття посвячена дослідженню формально-грамматическої структури предложень с условними распространителями. В работе освещены основные теоретические вопросы, касающиеся: 1) формально-грамматической структуры предложения; 2) механизмов его образования; 3) сочетаемостных свойств лексем, заполняющих в предложении предикатную, право- и левостороннюю позиции; 4) различных типов их взаимодействия и взаимовлияния; 5) плана содержания и структуры глаголов, выступающих в качестве предиката. Впервые в украинском языкознании комплексно описана природа условных предложений на формально-грамматическом уровне. Рассмотрена роль союзов и корелятов в образовании кондициональных отношений. Доказано, что предложения с условными распространителями образуют одну из функциональных подсистем, которая отличается стабильностью свойственных ей внутренних и внешних связей.

Ключевые слова: условие, кондициональное значение, кореляты, формально-грамматическая организация, условный распространитель, маркеры.

SUMMARY

The paper suggests a formal grammatical structure of sentences with conventional distributors. The paper highlights the key theoretical issues: 1) the formal-grammatical sentence structure, and 2) the mechanisms of its formation, and 3) sochetaemostnyh properties of tokens, fill in the sentence, the predicate, the right-and left-wing positions, and 4) various types of interaction and mutual influence, 5) Plan content and structure of verbs, to serve as a predicate. For the first time in Ukrainian linguistics comprehensively describe the nature of conditional proposals on the formal-grammatical level. The role of unions in education and korelyatov konditsionalnyh relations. Proved that the proposal ulovnymi proliferators form one of the functional subsystems, which is characteristic of stability inherent in its internal and external communications.

Key words: condition, konditsionalnoe value correlates, formal-grammatical organization, a conventional distributor, markers.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Бокатенко – аспірант кафедри української мови КДПУ ім. В. Виниченка.

Наукові інтереси: семантико-синтаксична структура складнопідрядного речення